

Duitsland op het spoor

Els Snick

Duitsland op het spoor

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Voor pa en moe

© 2016 Els Snick / Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Alle rechten voorbehouden

Omslag Moker Ontwerp

Foto auteur © Emilie Hudig

ISBN 978 90 5937 445 4

NUR 320

lubberhuizen.nl

Eine kleine Dickmadam
fuhr mal mit der Eisenbahn.
Dickmadam, die lachte,
Eisenbahn, die krachte.
Eins, zwei, drei,
und du bist frei!
Aftelrijmpje

Ver achter hem lagen de zorgen en de vreugden, de angsten en de
verwachtingen van het leven. Hij was aan dat alles ontsnapt.
Er was voor een vluchteling als hij geen rustiger doel, geen veiliger
toevluchtsoord dan het front en de dood.

Joseph Roth, Rechts en links

Inhoud

Voor vertrek	9
Berlijn, Hotel am Zoo	13
Goslar, Hotel Niedersächsischer Hof	56
Düsseldorf, Parkhotel	78
Intermezzo Mannheim	86
Leipzig, Hotel Fürstenhof	100
München, Hotel Excelsior	117
Badenweiler, Hotel Römerbad	132
Dank	141
Literatuur	143

Voor vertrek

Was het toeval dat ik in de herfst van 2015 naar Duitsland vertrok op het moment dat de geschiedenis er een ongekende bocht maakte? Worden de vier maanden tussen het optimistische *Wir schaffen das* waarmee Angela Merkel de vluchtelingencrisis probeerde te bezweren en de shock van de aanrandingen door allochtone jongeren op *Silversternacht* in Keulen een kantelpunt in de geschiedenis? In die periode doorkruiste ik Duitsland van oost naar west en van noord naar zuid. Het was een lang gekoesterde droom Joseph Roth achterna te reizen, Duitsland te verkennen in het spoor van de auteur over wiens fabelachtige leven ik een boek heb geschreven, wiens werk ik vertaal en die in alle opzichten blijft boeien en fascineren. Net zoals Duitsland me boeit en fascineert.

Roth was een vluchteling. Een Duitstalige jood uit Oostenrijk-Hongarije. Zijn geboortestreek in het huidige Oekraïne kwam na de Eerste Wereldoorlog, na het hertekenen van de Europese kaart, in Polen te liggen. Hij werd een staatloze en kreeg asiel in de nieuwe republiek Oostenrijk. Omstreeks 1920 ging hij naar Berlijn om er werk te zoeken. Hij werd er een gevierd journalist en schrijver. Tot hij in 1933 door de nazi's verdreven werd, als emigrant naar Frankrijk trok en in Nederland nieuwe uitgevers vond voor zijn werk. Zijn hoop dat Oostenrijk stand zou houden tegen de nazi's, zelfs dat de Habsburgse keizer zou terugkeren op de troon in Wenen, vervloog met de Anschluss van 1938. Roth schreef zijn

testament, de kleine roman *De legende van de heilige drinker*, waarmee hij zichzelf tot een legende maakte, en dronk zich dood. Hij stierf in een armenziekenhuis in Parijs op 27 mei 1939.

De opkomst van de nazi's maakte Roth in de jaren twintig mee in Berlijn, een smeltkroes van culturen, experimenteerterrein van de internationale avant-garde, de rebelse stad waar Adolf Hitler nooit echt voet aan de grond kreeg. In Duitsland, waar hij zijn brood moest verdienen, was Berlijn voor hem de enige leefbare stad. In de periode van 1920 tot 1933 maakte hij reportages in het hele land in opdracht van verschillende kranten. 'Ik teken het gezicht van de tijd,' zei hij over zijn werk als journalist. Hij reisde door Duitsland per trein, praatte met mensen onderweg, schreef in cafés. Zijn hele leven woonde hij uitsluitend in hotels. Ter verdediging van zijn vrijheid, ter compensatie van zijn vaderlandloosheid.

Ik wilde op deze reis een andere Roth leren kennen dan de arme en afgetobde emigrant die in de jaren dertig in Parijs, Amsterdam, Oostende en Brussel heeft gewoond. Die berooid en ziek in armzalige pensions en cafés zat te schrijven, woedend om wat er in de wereld gebeurde, verdrietig door de vernietiging van Oostenrijk en de idee van een humaan Europa, verteerd door heimwee en weemoed, zich om het wel en wee van joodse vluchtelingen uit Duitsland bekommerend, altijd met een fles sterkedrank bij zich.

Wat doet het met een mens altijd onderweg te zijn? Als je vaderland wordt opgeheven, je door nieuwe grenzen van je familie wordt gescheiden? Hoe is het om geen eigen huis te hebben maar te trekken van hotel naar hotel, om met portiers, kelners, kamermeisjes en reizigers uit de hele wereld je dagelijkse leven te delen? Bij

Roth leverde het duizenden bladzijden krantenartikelen, romans en brieven op. Veel van die brieven schreef hij in hotels, op het papier dat in de lade van zijn schrijftafel klaarlag. Goed papier, goede inkt, goede pennen waren duur en Roth had nooit geld. Hij leefde boven zijn stand. Visitekaartjes had hij niet, laat staan eigen briefpapier. Daardoor kennen we de hotels waar hij heeft verbleven. In Duitsland zijn zes daarvan nog altijd in bedrijf, en die heb ik bezocht.

Ik ben begonnen in Berlijn, de stad waar Roth het langst heeft gewoond, die ook vandaag weer velen aantrekt, die geschiedenis ademt en waar ik zelf sinds mijn jeugd tientallen keren ben geweest. Het leek me interessant halverwege in München het Oktoberfest mee te maken en te eindigen in een kuuroordje in de volle natuur. Zo kreeg mijn traject vorm. Ik reisde van Berlijn westwaarts naar Goslar, een stadje in het midden van Duitsland, vandaar naar Düsseldorf en dan weer terug naar het oosten tot in Leipzig, van Leipzig ging ik zuidwaarts naar München en mijn laatste hotel was in Badenweiler, bijna op het drielandenpunt met Zwitserland en Frankrijk. Ik nam een stapel boeken mee van en over Roth, reisde net als hij met de trein en probeerde te ontdekken wat me nu zo fascineerde aan hem en aan Duitsland.

Mijn plannen werden doorkruist omdat ik onderweg mijn eigen geschiedenis tegenkwam. Beter gezegd de geschiedenis van mijn familie. Wat ik leerde door in het spoor van Joseph Roth door Duitsland te reizen had te maken met verlies en veerkracht, met de manier waarop mensen en staten na nederlagen, die ze aan zichzelf te danken hebben of ook niet, overeind kunnen krabbelen om opnieuw te beginnen en de wonden van het verleden te laten helen. Dit was wat ik overal in Duitsland tegen-

kwam en wat mij confronteerde met dingen die ik in mijn eigen leven heb meegemaakt. Zo komt het dat ik onderweg ook enkele dagen in Mannheim bij vrienden heb doorgebracht, om vandaar mensen op te zoeken die lang geleden mijn familie hebben gekend, en dat ik in het dorpje Kaisheim bij Donauwörth heb gelogeed bij een man die een deel van mijn familiegeschiedenis beter kent dan ikzelf.

Berlijn, Hotel am Zoo

Ik was zestien toen ik in 1983 voor het eerst naar Berlijn trok, samen met mijn zus Hilde, die drie jaar ouder was. We kregen het reisje cadeau van onze ouders, wellicht in ruil voor een goede schoolprestatie. Het was toen nog heel bijzonder om naar Berlijn te gaan. We zeiden Berlijn, maar bedoelden eigenlijk West-Berlijn, we hadden op het politiebureau van ons dorp, Oostrozebeke, een doorreisvisum voor de DDR moeten halen.

We kwamen in alle vroegte aan, mijn zus en ik, op Bahnhof Zoo, genoemd naar de dierentuin daar vlakbij, de Zoologischer Garten. Opgelucht dat we ongeschonden door de grenscontrole waren gekomen, midden in de nacht. Gewapende soldaten hadden ons wakker gebonkt. We lagen boven in de slaapcoupé en moesten onze gezichten laten zien. Van angst konden we ons lachen niet inhouden. Het was het jaar van de grote rakettenbetogingen, er werd gezegd dat de Russen maar op een knopje hoefden te drukken en de wereld zou vergaan. Onze opluchting was groot toen de stempel in onze pas werd gezet en we weer mochten slapen. Mijn zus verzong er een liedje op dat me nog altijd aan het lachen brengt: *Sovjetski soldatski, krabbel aan mijn gatski*.

Joseph Roths vaste hotel in Berlijn was Hotel am Zoo op de Kurfürstendamm. Sinds de verbouwing tot designhotel in 2014 heet het gewoon Hotel Zoo. Hotel bij de dierentuin werd Hotel Dierentuin. Daar had Roth iets mee gekund. Vooral in de cocktailbar, die de hipste

van Berlijn heet te zijn, kun je uren vullen met mensen kijken. Dierenmotieven en verwijzingen naar het Berlijn van de *goldene zwanziger Jahre* bepalen het decor. Je loopt binnen door een metershoge glazen deur over een brede groene loper waar luipaarden op staan. In de lift word je verblind door felle lichtflitsen, afgeschoten door paparazzi met antieke fototoestellen die op de wanden zijn afgebeeld. Zo ongeveer is het in Hotel Zoo. Van design weet ik weinig af. Toevallig is Martin Margiela me bekend, door een roman die ik heb vertaald waarin zijn leven een rode draad vormt en die als titel de naam van het parfum *Untitled* heeft meegekregen. Ik kreeg dan ook een soort shock toen ik, pas na het ontbijt van de eerste ochtend, in de badkamer rondkeek en mijn oog op het witte etiket van de handdoek viel die ik achteloos op de grond had gesmeten. Het was echt waar: Martin Margiela. *Specially made for Hotel Zoo Berlin*. Vanaf dat moment probeerde ik het interieur van het hotel, dat ik tot dat moment eerlijk gezegd een tempel van kitscherige blingbling had gevonden, anders te bekijken.

Berlijn kun je maar op één manier goed bezoeken: te voet. Dan zie je plaquettes op muren, steek je je hoofd door openstaande deuren, loop je binnenpleinen op waar je eigenlijk niet hoort te komen en zie je ineens geschiedenis: een kogelgat in een muur of een verweerde swastika in een geveldecoratie. Als ik buiten kom uit Hotel Zoo zie ik links de Gedächtniskirche liggen. Toen Roth hier woonde was ze nog intact. Hier in de buurt had hij een aantal stamcafés.

Café des Westens zat op de hoek van de Kurfürstendamm en de Joachimsthaler Straße, waar nu Café Kranzler zit, de beroemde tearoom met de rood-witte luifels en de rotonde op het dak. In Café des Westens streek al

sinds de jaren 1910 de artistieke bohème van het westen van de stad neer. Daar dankte het de bijnaam Café Größenwahn aan. Café Grootheidswaan was altijd goed voor een of andere sensatie die in de roddelpers zo breed mogelijk werd uitgemeten. Het was een smet op het blazen van de chique Kurfürstendamm. Op een dag, het was 11 november 1920, zat Roth er samen met een aantal vrienden toen het café werd bestormd door twee dronken relschoppers. Het waren leden van een burgerwacht die 's nachts de straten vrij wilden houden van de vele vluchtelingen die Duitsland in de eerste jaren na de oorlog overspoelden en als een gevaar werden beschouwd. Roth schreef erover in de krant: hoe de 'vreedzame literatentafel' werd bestormd, de glazen op de grond werden gesmeten en de Oostenrijkse schrijver Anton Kuh een klap in het gezicht kreeg. De mannen schreeuwden tegen de joden en maakten de vrouwen uit voor hoeren. Roth ging als getuige mee naar het politiebureau. De vechtersbazen vonden dat er in Duitsland geen plaats was voor buitenlanders en voor joden. Nadat hun verklaring was opgenomen, mochten ze gaan, 'hoewel de politie er beter aan had gedaan de straten van Berlijn te behoeden voor het gevaar dat ze betekenden,' aldus Roth. 'Of ze veilig thuis zijn aangekomen zonder iemand lastig te vallen, is mij niet bekend.'

Heel wat Duitstalige journalisten en schrijvers uit de uiteengevallen Habsburgse monarchie belandden in de vroege jaren twintig in Berlijn. Ze hielden er de Oostenrijkse *Kaffeekultur* in stand, lazen kranten, schreven in de cafés. Ze vormden Roths belangrijkste netwerk. In een stuk over een kelner uit Café des Westens – hij heette Richard – vertelt hij hoe het eraan toeging: 'Richard was speciaal bedacht door de literaire adviescommissie van Onze-Lieve-Heer en door de hemelse perschef als

krantenkelner uitverkoren. Hij zag generaties van schrijvers komen en gaan. Ze verdwenen in gevangenissen en belandden op ministersposten. Ze werden revolutionairen en attachés. En ze bleven hem allemaal geld schuldig.’

Tussen Hotel Zoo en Café Kranzler zit de enige plek in Berlijn waar je met zekerheid kunt zeggen dat Roth er heeft zitten schrijven. Het is een McDonald’s, en na enig zoeken vind je op de gevel deze plaquette:

BERLINER GEDENKTAFEL

Hier befand sich von 1917 bis 1986

MAMPES GUTE STUBE

Lieblingslokal des Schriftstellers

JOSEPH ROTH

(2.9.1894 – 27.5.1939)

DER HIER IM Jahre 1932 seinen Roman

Radetzkymarsch schrieb.

Mampes Stube was ook de stamkroeg van Gustav Kiepenheuer, de Berlijnse uitgever die Roths grootste successen heeft uitgegeven: *Hiob* en *Radetzkymarsch*. Hij was een zachtmoedige man die Roth een warm hart toedroeg en als een van zijn belangrijkste auteurs beschouwde. De uitgeverij zat om de hoek op de Kantstraße en ook de belangrijkste medewerkers van Kiepenheuer, vrienden van Roth, kwamen hier dagelijks langs. Ik moet toegeven dat ik de McDonald’s nooit eerder ben binnengelopen omdat ik ervan uitging hier geen vooroorlogse sporen meer te zullen aantreffen. Niets is minder waar.

De hamburgers worden weliswaar gebakken in een nieuw bijgebouw achteraan, maar de ruimtes waar Roth en zijn vrienden hun *Stammtisch* hadden, zijn nog intact.

Op de tafels en stoelen na ziet alles er nog precies zo uit als toen, met houten lambriseringen, stucwerk in goud en pastelkleuren, enorme tegelkachels in de hoeken, antieke lusters aan het plafond en oude prenten van Berlijn aan de muur. Er staan ook vitrinekasten met oude boeken, maar daarin vond ik niets van Joseph Roth.

Van Roth is bekend dat hij het best kon werken als hij omringd was door mensen en geroezemoes en dat het hem niet stoorde als iemand hem aansprak. McDonald's heeft zo zijn voordelen: je wordt er niet gestoord door kelners en je kunt met een enkel drankje blijven zitten zolang je wilt. Ik probeer aan een tafeltje dat uitkijkt op straat mijn eerste indrukken van Berlijn te noteren en een aantal brieven te lezen die hij hier heeft geschreven. Langer dan een uur houd ik het niet vol.

De meeste van Roths brieven zijn gericht aan bevriende schrijvers – zijn correspondentie met Stefan Zweig is onlangs in een aparte bundel uitgegeven – of aan redacteurs van de kranten waar hij voor werkte, een beperkt aantal ook aan zijn schoonfamilie in Wenen. Dat Roths correspondentie nog niet in het Nederlands is vertaald vind ik jammer, maar ik kan begrijpen dat uitgevers aarzelen. De brieven zijn grotendeels steeds herhaalde klaaglitaneën over gebrek aan geld, lichamelijke klachten door de alcoholverslaving en de ziekte van zijn vrouw Friedl. Roth heeft haar na de oorlog in Wenen leren kennen, na hun huwelijk in 1923 is ze met hem meegekomen naar Berlijn. Friedl is mensenschuw, een eigenschap die hem aanvankelijk in haar aantrekt. 'Zij is normaal en ik ben wat men gek moet noemen,' schrijft hij in 1925 aan een vriend. Maar haar schuchterheid wordt steeds ziekelijker en uiteindelijk wordt de diagnose schizofrenie gesteld.

Voor Friedl geeft Roth in Berlijn een fortuin uit aan

psychiaters. Hij raadpleegt ook Alfred Döblin, de arts die Berlin Alexanderplatz schreef, en laat joodse wonderdokters komen, maar niets helpt. Hij voelt zich verantwoordelijk voor haar ziekte, omdat hij haar niet de rust van een gezin kan bieden. Steun krijgt Roth van vrienden in Berlijn, zoals de schrijver Stefan Fingal, die hij kent uit Wenen en met wie hij in 1920 samen naar Berlijn is gekomen om er werk te zoeken als journalist. Fingal woont met zijn vrouw in een appartement op de Grolmanstraße 58, tien minuten lopen van Hotel am Zoo. Ik ga ernaartoe. Het gebouw, in sobere Jugendstil, heeft de oorlog doorstaan en is recent gerenoveerd. Hier, bij Fingal en zijn vrouw, hebben Roth en Friedl in 1929 de jaarwisseling gevierd. In die periode logeerde Friedl vaak bij het echtpaar, als Roth op reportage was of als hij in het hotel rust zocht om te schrijven. Roth betaalde een verpleegster die ze in huis namen om zijn vrouw te verzorgen. Later werd ze opgenomen in het sanatorium van Westend en toen ze ook daar niet beter werd, bracht Roth haar naar Wenen. Fingal en Roth bleven hun hele leven met elkaar bevriend. Fingal vluchtte in 1933 naar Oostenrijk en kon na de Anschluss in 1938 dankzij de hulp van Roth naar Parijs vluchten. Daar woonden ze in hetzelfde hotelletje, vlak bij de Jardin du Luxembourg.

De eerste keer dat Roth me naar de keel gegrepen heeft, was toen ik de roman *Hiob* heb gelezen, *Job* in het Nederlands. Mijn beste vrienden hadden juist op dat moment een derde kindje gekregen, dat er meteen na zijn geboorte nogal grof gebouwd maar voor de rest normaal uitzag. De vader grapte dat zijn zoon niet zou misstaan op een schilderij van Permeke, de Vlaamse expressionistische schilder. Na onderzoek bleek de jongen een hoogst uitzonderlijke chromosomale afwijking te heb-

ben: het syndroom Pallister-Killian, genoemd naar de ontdekkers ervan. Zitten, lopen, horen, zien, praten, eten zou hij misschien ooit kunnen, maar misschien ook niet. De kans was reëel dat hij nog voor de peuterleeftijd door een epilepsieaanval zou sterven.

Het was in mijn vriendenkring de eerste zware confrontatie met de klappen van het lot. En juist dan valt mij, op de boekenmarkt op het Spui in Amsterdam, die roman van Joseph Roth in handen, het verhaal van de arme Russische jood Mendel Singer en zijn gehandicapte zoon Menuchim. Het was een exemplaar uit 1933, uitgegeven door exiluitgeverij Allert de Lange te Amsterdam. Menuchim lijdt aan epilepsie, kan niet meer dan het woord 'mama' zeggen en dient de kinderen uit de sjtetl tot vermaak. Hij is het jongste kind van Mendel en zijn vrouw Deborah. Hun oudste zoon Schemarjah desertteert uit het Russische leger en gaat naar Amerika, waar hij een bloeiende handel begint. De jongste zoon Jonas gooit zijn joodse achtergrond overboord om bij een boer te gaan werken, zich aan drank en vrouwen over te geven; hij raakt uiteindelijk vermist nadat hij als vrijwilliger in het leger is gegaan. Als dochter Mirjam tot overmaat van ramp verkering blijkt te hebben met een kozak, beslist Mendel Singer naar Amerika te emigreren, Schemarjah, die intussen Sam heet, achterna. Het beloofde land laat geen mismaakte kinderen toe, en Menuchim moet in Rusland achterblijven. Deborah kan het verdriet niet verwerken en sterft, in Europa breekt de Eerste Wereldoorlog uit, Sam gaat als Amerikaans soldaat naar het front en sneuvelt, Mirjam wordt waanzinnig, van Menuchim is er al die jaren geen nieuws. Net als de Bijbelse Job verliest Mendel Singer, een oude, arme vreemdeling in New York, zijn geloof in God. Tot er aan het slot van het boek een wonder gebeurt en Menuchim,

genezen van zijn ziekte, zijn vader in New York komt zoeken en hem terugbrengt naar Europa, waar hij vredig kan sterven.

Als in 1930 de roman *Hiob* verschijnt, schrijft Roth uit Berlijn aan zijn schoonmoeder dat ze Friedl het boek onder geen beding mag laten lezen: 'Er wordt in beschreven hoe Mirjam geestesziek wordt en ze zal zich erin herkennen.' Iedere ervaring, hoe pijnlijk ook, beschouwde Roth als een literaire inspiratiebron. Zijn werk is doordrongen van een melancholie die door zijn biografie te verklaren is: hij is geboren in een afgelegen joodse gemeente in het oosten – aan de rand van de Russische steppe –, zijn vader heeft hij nooit gekend, hij heeft de oorlog meegemaakt aan het front in zijn geboortestreek, verloor in 1918 zijn geliefde vaderland en beleefde ten slotte de verwoesting van zijn aanbeden vrouw door de psychische ziekte. Stefan Zweig benijdde hem zelfs om dat ongeluk. Ik durf het haast niet te zeggen, schreef hij, maar hij miste dat soort grote gevoelens in zijn kabbelende bestaan. Zelf kende hij alleen maar successen, literair, materieel, en in de liefde. Hij spoorde Roth aan zich over zijn vrouw niet zo veel zorgen te maken, maar zich vooral op zijn werk te richten. Minder te drinken. En hij leende Roth geld.

Een andere vriend van Roth in Berlijn, die ook vlak bij de Kurfürstendamm woonde, was de acteur Alfred Beierle. Ik sta voor zijn huis op de Mommsenstraße 66. Het is een chique straat met alleen maar grote, mooie huizen met veel gevelversieringen. De gevel van Beierle heeft engeltjes en zuiltjes en plantenmotieven. Door het raampje in de toegangspoort zie ik dat er een tuin achter ligt met grote bomen. Bij de bellen alleen echte Duitse